

Культурні права і свободи

в системі прав і свобод людини і громадянина в Україні: історико-правовий аспект

М. М. Мацькевич

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного, господарського та адміністративного права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, академік УАН, заслужений юрист України, докторант Національної академії внутрішніх справ України

У статті досліджуються питання класифікації культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні в історико-правовому аспекті. Робиться висновок про існування сьогодні великої кількості позицій учених щодо класифікації суб'єктивних конституційних культурних прав і свобод прав на види.

Ключові слова: *людина, громадянин, конституційні права і свободи.*

В статье исследуются вопросы классификации культурных прав и свобод человека и гражданина в Украине. Делается вывод о существовании сегодня множества точек зрения о классификации субъективных конституционных культурных прав и свобод на группы.

Ключевые слова: *человек, гражданин, конституционные права и свободы.*

This article is dedicated the questions of classification of culture rights and freedoms of the people and citizens in Ukraine. Draw a conclusion about existing today a lot of positions scientific as to classification of culture rights and freedoms of the people and citizens to the kinds.

Keywords: *person, citizen, constitutional rights and freedoms.*

Проблема класифікації культурних прав і свобод реально постала перед вітчизняною юридичною наукою у другій половині 70-х років минулого сторіччя у зв'язку з прийняттям Конституції СРСР і Конституції Радянської України. Зазначені Конституції у порівнянні з раніше діючими радянськими Основними Законами помітно збільшили формальний перелік суб'єктивних конституційних прав і свобод. Це обумовило необхідність проведення відповідних теоретичних досліджень, пов'язаних з визначенням змісту, умов та гарантій реалізації прав і свобод, які вперше тоді знайшли своє закріплення на конституційному рівні.

Щодо більшості суб'єктивних прав і свобод, що вперше тоді були закріплені в Конституції, будь-які труднощі у зв'язку з їх класифікацією не виникали. Наприклад, те, що вперше за радянських часів конституційно сформульоване тоді право громадян брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів і рішень загальнодержавного й місцевого значення, а також право вносити в державні органи і громадські організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі, цілком природно, ніяких сумнівів не викликало. Але деяким новим правам і свободам неможливо було знайти місце в традиційній тоді класифікаційній тріаді, що складалася із соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод. Ця трьохелементна класифікація впливала з переліку та змісту прав і свобод громадян, зафіксованих ще в Конституції СРСР 1936 р. та Конституції Української РСР 1937 р., і на той час пустила глибокі корені не лише в юридичній науковій та навчальній літературі, а й у суспільній правосвідомості. Але в таку класифікацію вже «чисто» не вписувались пра-

во на освіту, право на користування досягненнями культури, на свободу наукової, технічної та художньої творчості, що були закріплені відповідно у ст. ст. 45-47 Конституції СРСР 1977 р. і у ст. ст. 43-45 Конституції Української РСР 1978 р.

Тому закономірно, що вже в перших наукових публікаціях, присвячених аналізу конституційних положень щодо регламентації прав і свобод громадян СРСР, мали місце ідеї про необхідність утворення поряд з трьома загальновизнаними тоді ще однієї класифікаційної групи прав і свобод. При цьому пропонувалися різні варіанти її найменування: «культурні права», «культурні права і свободи», «соціально-культурні права і свободи», «права в галузі освіти і культури» тощо, але сутність усіх цих пропозицій була одна: розширення в Основному Законі переліку прав і свобод громадян потребує доповнення існуючої класифікації основних прав і свобод громадян новою видовою групою. Ця група повинна об'єднувати права і свободи, що відрізняються за своїм змістом і спрямованістю від тих прав і свобод, які охоплюються загальновизнаними тоді групами соціально-економічних, політичних і особистих прав.

Слід зазначити, що в той самий період проблемі формування культурних прав як особливої групи суб'єктивних прав приділялась увага і на міжнародному рівні. Так, в одному з видань ЮНЕСКО зазначалося, що концепція культурних прав є відносно новою. У минулому культура була як дещо само собою зрозуміле. Про неї говорилось у межах політичних прав індивіда, свободи віросповідання або свободи думки і слова. У ході розвитку концепції політичних прав було визнано існування «економічних прав» – права на працю, на відпочинок, на соціальне забезпечення. Згодом юридична думка постала перед необхідністю створення концепції

культурних прав. Зростання актуальності концепції культурних прав має численні причини, серед яких дедалі зростання у світі індустріалізації і механізації. При збільшенні вільного часу людина усвідомлює, що вона потребує не лише матеріальних благ, а й творчої діяльності. Виникає необхідність у доведенні рівня культурних досягнень до рівня сучасних технічних досягнень. Постає проблема визначення культурних прав. Існує думка, що феномен культури полягає в центрі ідеї людини, без якої не може існувати право взагалі, оскільки людина є тією формою (матрицею), з якої походить усе інше. Таким чином культура є складовою сутності людини [1, с. 11-12].

Як і будь-яка нова ідея, ця пропозиція зразу ж знайшла як своїх прихильників, так і опонентів. Під час дискусій з цієї проблеми, які, хоча і не досить жваво, але тривали значний час, визначилось декілька груп авторів, що з більшою чи меншою послідовністю захищали певні позиції.

Передусім слід зазначити, що в деяких випадках автори, торкаючись питань, що стосуються класифікації суб'єктивних конституційних прав і свобод, повторювали традиційну класифікаційну тріаду без будь-яких вказівок на те, до якої видової групи, на їхню думку, слід відносити право на освіту, на користування досягненнями культури, свободу наукової, технічної та художньої творчості [2, с. 75].

Інша позиція ґрунтувалась на віднесенні вказаних суб'єктивних прав і свобод до групи соціально-економічних, що, на думку прихильників цієї точки зору, гарантують «можливості участі громадян в економічному і соціальному житті, а також у розвитку науки і культури» [3, с. 58]. Навколо такого підходу сформувалась група дослідників, що заперечувала обґрунтованість і доцільність утворення нової класифікаційної групи основних прав

і свобод громадян. Їх головним аргументом було посилення на те, що в ст. 39 чинної тоді Конституції СРСР 1977 р. і у відповідних статтях Конституцій союзних республік (стаття 37 Конституції Української РСР 1978 року) йшлося про те, що громадяни володіють соціально-економічними, політичними, особистими правами та свободами, і не було посилення на групи інших, у тому числі і культурних прав і свобод громадян. Саме з огляду на це культурні права оголошувались «елементом суспільно-економічного життя, різновидами соціально-економічних прав і свобод» [4, с. 93; 5, с. 14, 16].

На нашу думку, віднесення названих прав і свобод до групи соціально-економічних було проявом механістичного підходу до проблеми класифікації прав і свобод громадян. Цей підхід знайшов свій вираз у «накладанні» конкретних прав і свобод, закріплених у Конституції СРСР 1977 р. і в Конституціях тодішніх союзних республік, на класифікацію, яка була розроблена на основі союзної Конституції 1936 р. і в якій право на освіту входило до групи соціально-економічних прав і свобод. При цьому не відомі раніше радянському конституційному законодавству право на користування досягненнями культури та право на свободу наукової, технічної і художньої творчості об'єднувались (чим абсолютно правильно підкреслювалась їх спорідненість) з правом на освіту, яке вже тоді було конституційним, а тому й включались до групи соціально-економічних прав і свобод громадян.

Але таке розв'язання проблеми не враховувало того, що в період чинності союзної Конституції 1936 р. віднесення права на освіту до групи соціально-економічних прав і свобод було обґрунтовано перш за все тим, що вона містила в собі лише одне право (право на освіту), реалізація якого була спрямована на задоволен-

ня культурних (інтелектуальних) потреб громадян, а тому й реалізація його відбувалася в культурній (інтелектуальній) сфері життя особи і суспільства. У зв'язку з цим було недоцільно утворювати окрему класифікаційну групу конституційних прав і свобод, до складу якої входило б лише одне право. Саме тому пропозиції про утворення такої класифікаційної групи, які були висунуті в період чинності союзної Конституції 1936 року [6, с. 249; 7, с. 72-73], не знайшли практично ніякої підтримки в науковій літературі того часу.

Ситуація якісно змінилася, коли в конституційному законодавстві поряд з правом на освіту з'явилось право на користування досягненнями культури та свободи наукової, технічної і художньої творчості. Таким чином, була створена система суб'єктивних прав і свобод, які надавали громадянам можливості, втілення яких повинно було відбуватися в специфічній культурній сфері життя особи та суспільства. Це надало проблемі класифікації зазначених прав нової актуальності.

Штучність віднесення прав і свобод, закріплених у ст. ст. 45-47 Конституції СРСР 1977 р. та у ст. ст. 43-45 Конституції Української РСР 1978 р., до соціально-економічних прав і свобод певною мірою відчувалася і прихильниками такого розв'язання проблеми. Це виявлялося у визнанні можливостей наукового пошуку щодо класифікації прав і свобод громадян. Але, на їхню думку, такий пошук «повинен вестись не в руслі розширення кола класифікаційних груп, які перераховані в ст. 39 Конституції, а шляхом диференціації самих соціально-економічних, політичних і особистих прав, свобод і обов'язків» [8, с. 96], що, на нашу думку, дуже нагадує позицію тогочасних партійних структур, які виступали за «плюралізм у рамках комуністичної партійності». Інакше кажучи, пропонувався подальший поділ класифікаційних груп на підгрупи

(підвиди, підсистеми тощо), що з необхідністю призвело б до ускладнення не тільки самої класифікаційної системи прав і свобод, але й до утруднень у вивченні змісту процесу реалізації і розвитку конкретних прав і свобод громадян.

На нашу думку, при розгляді вказаної ситуації слід виходити з таких міркувань. У союзній Конституції 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. культурні права і свободи як самостійна група прав і свобод громадян справді не згадувались. Але треба мати на увазі, що ці акти створювались на основі досягнень багатьох, у тому числі й юридичних, наук. А юридичні науки, досягнення загальної теорії держави і права та теорії конституційного права, ґрунтувались на основі досліджень минулих конституцій і перш за все Конституції СРСР 1936 р. та прийнятих відповідно до неї Конституцій союзних республік. Ці Конституції, як уже підкреслювалось, не надавали достатніх підстав для виділення культурних прав і свобод у самостійну класифікаційну групу.

У той же час аналіз змісту союзної Конституції 1977 р. та Конституції України 1978 р. надавав усі підстави для висновку про те, що в них, безумовно, визнаються специфіка суспільних відносин у культурній сфері та іншій інтелектуальній діяльності, а тому – й наявність специфічних можливостей громадян у цій сфері. Такі можливості виявляються в особливій групі суб'єктивних конституційних прав і свобод. Про це, поряд з іншим, свідчила і наявність у структурах радянських Конституцій спеціальних розділів «Соціальний розвиток і культура», а також закріплення в них як однієї з основних цілей діяльності держави, забезпечення розширення реальних можливостей для використання громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи. Водночас ішлося про значення культурного рівня

громадян та про захоочення народної художньої творчості.

Крім уже зазначених, у науковій літературі на користь віднесення права на освіту, права користування досягненнями культури та свободи наукової, технічної і художньої творчості до групи соціально-економічних прав і свобод були висловлені й такі аргументи: участь громадян у розвитку науки і техніки, літератури і мистецтва дає їм змогу також брати участь у матеріальному виробництві й отримувати за це певну частку суспільного продукту із суспільних фондів споживання [5, с. 21]. Таким чином, у цьому випадку проводилась думка про те, що здійснення вказаних прав і свобод настільки тісно пов'язане з матеріальним виробництвом, а їх реалізація до того ж є джерелом існування громадян, що вони за своїми цілями і сферою здійснення фактично нічим не відрізняються від класичних соціально-економічних прав і свобод, наприклад, від права на працю.

Справді, слід погодитись, що одне з призначень суб'єктивних прав і свобод, які ми відносимо до групи культурних, як і будь-яких інших прав і свобод громадян, полягає у забезпеченні всебічної й активної участі громадян у всіх сферах суспільного життя, у тому числі в його економічних відносинах. Правильно також і те, що здійснення суб'єктивних прав і свобод може відбуватись у формі професійної роботи в державних чи недержавних закладах науки, культури, мистецтва і, таким чином, може бути основним джерелом існування для конкретних осіб. У цьому полягає один з аспектів проблеми. Інший аспект полягає у тому, що призначення вказаних прав і свобод передусім полягає у задоволенні і розвитку культурних (духовних, інтелектуальних) потреб і здібностей особи.

У реальному житті ці процеси можуть здійснюватись, а в більшості випадків

і здійснюються, за межами економічних відносин, наприклад, коли індивід використовує для цього свій вільний від виробничої діяльності час. Отже, є підстави говорити, що в реальній дійсності громадяни в абсолютній більшості випадків реалізують вказані права і свободи не тільки і не стільки ставлячи собі за мету забезпечення загального суспільного прогресу, а й перш за все маючи на меті забезпечення своїх специфічних нематеріальних культурних та інтелектуальних потреб. У цьому й полягає суттєва відмінність зазначених прав і свобод від тих, які утворюють групу соціально-економічних прав і свобод громадян і реалізація яких має на меті задоволення матеріальних потреб їх носіїв.

Як аргумент наводилась і думка про те, що «задоволення найважливіших культурних запитів населення досягається в тій сфері суспільних відносин, яка потребує від держави і суспільства необхідних матеріальних витрат» [5, с. 22]. Ця обставина також розглядається як аргумент на користь віднесення прав і свобод, які ми розглядаємо, до групи соціально-економічних. У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на те, що витрат з боку держави потребує забезпечення реалізації прав і свобод громадян не тільки в економічній сфері. Так, держава періодично зазнає суттєвих витрат на забезпечення проведення виборчих кампаній, у ході яких громадяни реалізують свої права обирати і бути обраними. Але це не є підставою для віднесення виборчих прав до соціально-економічних прав і свобод, а не до політичних.

Таким чином, і ці аргументи не достатньо переконливі при обґрунтуванні віднесення права на освіту, права на користування досягненнями культури та свободи наукової, технічної і художньої творчості до групи соціально-економічних прав і свобод громадян.

Своєрідної позиції у цьому питанні дотримувався В. А. Патюлін. У своїй праці «Государство и личность в СССР» він вказував на те, що поділ прав і свобод громадян на видові групи не є доволіним, а впливає з наявності в суспільстві трьох видів якісно різних за змістом суспільних відносин у соціально-економічній і культурній сферах, у політичній області і в сфері діяльності держави, спрямованій на захист життя, здоров'я і безпеки громадян [9, с. 131-136]. Тут ясно вбачається – об'єднання в одній групі відносин, що складаються в економічній та культурній сферах, і у зв'язку з цим – об'єднання соціально-економічних і культурних прав і свобод у межах однієї видової групи.

В іншій своїй праці автор не бачив специфічності відносин у галузі культури і відповідно зовсім не згадував про культурні права в межах традиційних груп соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод [10, с. 9-10]. Але

одночас вказував на рівність громадян у галузі культурного життя і на обов'язок держави сприяти задоволенню духовних запитів своїх громадян [10, с. 13-14].

Непослідовність такої позиції, як і позиції низки інших авторів, обумовлена, на нашу думку, не досить чіткою визначеністю критерію, що лежить в основі поділу всієї сукупності суб'єктивних конституційних прав і свобод на видові групи. Адже в будь-якій класифікації визначальним моментом виступає проблема її критерію, який повинен бути не тільки відповідним чином обґрунтованим і забезпечувати вияв найбільш суттєвих характеристик об'єктів, які класифікуються, а й єдиним при проведенні кожної конкретної класифікації. Застосування кількох різних ознак (критеріїв) класифікації приводить до необхідності одночасного віднесення одних і тих самих об'єктів до різних видових груп, а тому не сприятиме виявленню однопорядкових характеристик спільності.

Література

1. Les droits culturels en tant que droits de l'homme. UNESCO, 1970, p. 11-12. 130 p.
2. *Иванов А. П.* Конституционно-правовой статус советских граждан / А. П. Иванов // Конституция СССР и правовое положение личности. – М., 1979. – С. 73-75.
3. *Рудинский Ф. М.* Гуманизм советского права / Ф. М. Рудинский // Конституция СССР: проблемы государственного и советского строительства. – М., 1980. – С. 56-59.
4. *Прохоров В. Т.* Рецензия на книгу «Советское государственное право» / В. Т. Прохоров, Н. И. Кукушкин, В. А. Кряжов; под ред. С. С. Кравчука. – М.: Юридическая литература, 1980 // Правоведение. – 1982. – № 2. – С. 93.
5. *Кабалкин А. Ю.* Социально-экономические права советских граждан / А. Ю. Кабалкин. – М.: Наука, 1986. – 209 с.
6. *Денисов А. И., Кириченко М. Г.* Советское государственное право / А. И. Денисов, М. Г. Кириченко. – М.: Госюриздат, 1967. – 335 с.
7. *Коток В. Ф.* О системе науки советского государственного права / В. Ф. Коток // Советское государство и право. – 1959. – № 6. – С. 72-73.
8. *Эбзеев Б. С.* Рецензия на книгу Витрука Н. В. «Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе» / Б. С. Эбзеев. – М.: Наука, 1979 // Правоведение. – 1980. – № 6. – С. 94-96.
9. *Патюлин В. А.* Государство и личность в СССР. (Правовые аспекты взаимоотношений) / В. А. Патюлин. – М.: Наука, 1974. – 246 с.
10. *Патюлин В. А.* Социалистическая концепция прав человека / В. А. Патюлин // Права человека при социализме. – Берлин, Улан-Батор, 1980. – 127 с.